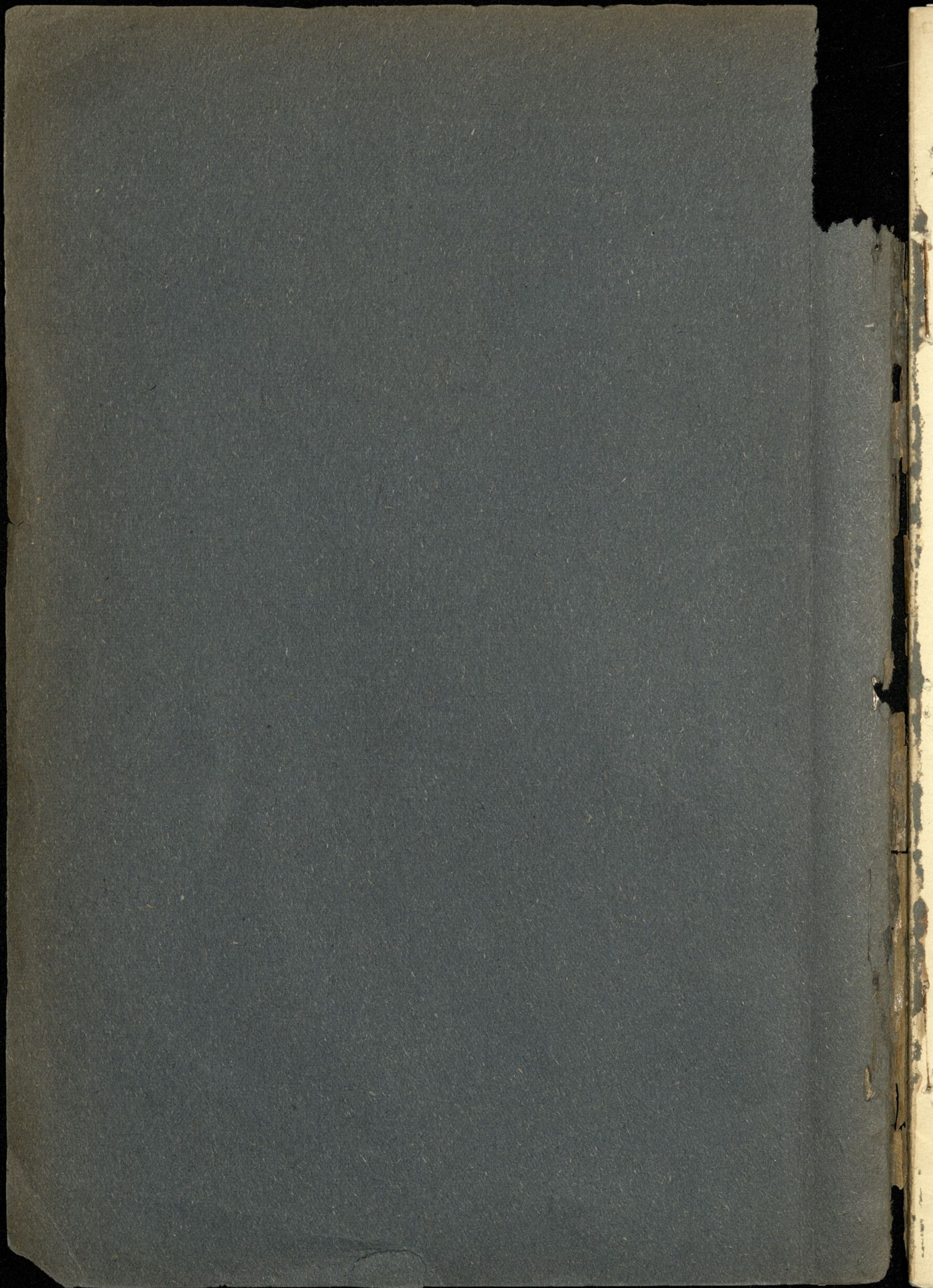

6152

JUGOSLOVENSKI
ISTORISKI ČASOPIS

Godina..... *Sveska*.....

PREŠTAMPANO

46152

Za obnovo
Univerzitetne biblioteke
v Ljubljani

podaril

avtor

dne

30/9

1944

Problem spomeniškega varstva v Jugoslaviji

Za mlado jugoslovansko historiografijo je poleg izgraditve pomožnih ved posebno važno varstvo spomenikov. Naloga tega danes po vsem kulturnem svetu razširjenega gibanja je ohraniti in izročiti bodočim rodovom spomenike preteklosti nepokvarjene v tisti obliki, v kateri smo jih mi od svojih prednikov podedovali. Spomeniki preteklosti pa so za historično vedo, kolikor so ohranjene njihove izvirne poteze, dokumenti brez ozira na to ali se izražajo v pismu in besedi ali pa v nazornih in otipljivih oblikah izdelkov človeške roke. Naša razprava, ki nam jo narekuje zavest, da tudi radi napredka lastne znanosti in ne samo radi ohranitve kuriozitet zamujamo dragoceno priliko, ako ne pospešimo ureditve tega vprašanja v svoji državi, ima namen, da pojasni problem spomeniškega varstva sploh, posebej pa jugoslovanskega.

I. PROBLEM IN ZGODOVINSKI RAZVOJ SPOMENIŠKEGA VARSTVA

Pojem spomenik obsega v širokem smislu vse, kar ima kakršnokoli, ne samo subjektivno, to je osebno, ampak tudi objektivno, več ali manj splošno spominsko vrednost, z drugimi besedami vse, kar je preživelo naravno, porabno dobo svojega življenja. Življenje človeštva in kulture se razvija po rodovih (generacijah) s poprečno zrelo delavno dobo enega rodu po približno 30 let. Generacije pa ne žive strogo zaporedno, ampak vzporedno, tako da je cvet onega rodu sodoben odmiranju svojega prednika na eni strani, na drugi pa rasti in vzcvetevanju svojega naslednika. Tako se spominski obseg ene generacije razteza čez to svojo procvitno, delavno dobo na približno še enkrat tolikšno in tako dobimo kot neposredno časovno območje, ki ga normalno kontrolira ena generacija, dobo 60 let. To je obenem tudi maksimalna aktivna življenjska doba vsega, kar človek ustvari, tudi tistega, ki nastaja takorekoč samo po sebi, iz praktične življenjske potrebe kot njen neposreden, spontan izraz kakor predmeti vsakdanje življenjske rabe in porabe (po-

hištvo, obleka, orodja itd.). Po nujnosti življenjske potrebe, katero zdrav, čil in delaven človek instinktivno mora zadovoljiti, kopiči vsako človeško življenje neprestano nepregledne množine predmetov, ustvarjenih samo za svoj delavni dan, ki pa jih nič manj brezobzirno neprestano ne uničuje, odstranjuje in z drugimi nadomešča. To odstranjevanje se vrši celo mnogo hitreje kot nastajanje, ki je pogosto mukepolno, potrpežljivo in dolgotrajno zbiranje in znašanje. Neprestano opazujemo, kako odмира vse, kar življenje spontano ustvari, z odmiranjem posameznih ljudi in tembolj z odmiranjem generacij, ker izgubi tisti praktični pomen, s katerim je zvezano naravno vzdrževanje kakega predmeta. Za novi rod ali za dediča ima to, kar je še ostalo, samo še vrednost spomina na stariše, na prijatelje, na osredje, v katerem je preživel svojo mladost; s tem ohrani sicer za posameznika ali za rod nekak čar, praktično vrednost pa izgubi in mora med osebne, rodbinske, rodovne itd. spomine, ž njimi pa pogosto tudi že med staro šaro. Tako se izpremeni v „spomenik“ preteklega življenja. Po tem čisto biološkem pojmovanju proglašajo sodobno spomeniško varstvo za spomenike v najširšem pomenu besede vse, kar je preživel dobo spomina enega povprečnega človeškega življenja ali dveh generacij, torej okroglo 60 let. V zgodovinski perspektivi in v razvoju držav in narodov pa dobivajo še večjo važnost kot ta gibljiva meja med življenjsko aktualnim in spomeniškim razna druga merila, posebno kulturno zaključena razdobja. Taka meja bi bila za našo bližnjo sodobnost lahko svetovna vojna, predvojno spomeniško varstvo v Nemčiji pa je smatralo za tako splošno važno razmejitev čas okrog 1. 1870.

Življenje torej samo z neutrudljivo naglico prebira vse, kar je ustvarilo, in če pregledate skrinje, stare krame in druga zbirališča starih spominkov kake rodbine, boste mogoče le s težavo še našli kaj, kar bi bilo nad 60 let staro. Le v trdnih rodbinah z izrazito rodbinsko tradicijo se kaj več ohrani, pa še tu je nekako prirojeno merilo starost pradedov.

V bistu podobno kakor z rodbinskimi spomeniki je tudi s spomeniki življenja in delovanja družb, društev, združb, uprav, držav, cerkvenih ustanov, kultur, verstev in itd. Dokler živi ideja, ki je rodila dotično družabno, kulturno, svetovnonazorno ali državno obliko, toliko časa so tudi varno shranjeni spomini na njen postanek, razvoj, slavnostne dni, zmage in poraze, katere je doživela. Ko oslabi ali propade ideja, ko se začne razkrajati zavest skupnosti, pa vse prav tako naglo propade kakor v rodbini; prvi pa so na vrsti spomeniki, ki so nastali prav z namenom, da jo v zavesti ljudi utrdijo in ovekovečijo. Nje pogosto nasilno uničijo.

Tako se nam pojem spomenik razširi v nepreglednost na vse področje človeškega življenja in snovanja, in je spomenik pravzdrav vse na zemlji, kar ni več v živem, praktičnem odnosu do porabnosti, okusa ali življenjskih oblik današnjega dne ali pa je ta odnos le še delen in se stalno manjša.

Pieteteta do spomenikov v rodbini, v organizaciji, ki je še delavna in živa, v državi, kjer imajo spomini na preteklost in odločilne momente iz njenega razvoja vzgojno ali simbolično važnost ker so vidne priče njene življenjske sile, je naravna in nedvomna. Vendar se to živo razmerje nanaša samo na malenkosten odstotek obstoječih spomenikov, dočim so ostali, katerih ne čuva tako živo razmerje, prepuščeni nemili usodi. Tudi jih človeška družba pogosto sploh ne spoznava in ne priznava za spomenike. Zanje pa se takoj oglašajo nov zaščitnik, zgodovinski instinkt človeštva. Z isto nepremagljivo silo, s katero si človek ustvarja vsakdanji, praktični življenjski milieu, stremi tudi za tem, da ohrani spomin na to, kar je doživel. Prvo sredstvo za to mu je bil govor, najnaravnejši način sporazumevanja s soljudmi. Toda beseda sama je trenutna, pojem, katerega označuje, pri prenosu neprestano blede in njegova prvotna živost in jasnost slabi. Zato je človek nujno moral seči po trajnejšem sredstvu in ga našel v pisavi. Ker pa je tudi ta zapisana uničenju, je zgodovinski instinkt začel prodirati tudi v zgodovinsko pričevalnost takega spomeniškega gradiva, ki ni nastalo z izrecnim namenom, da sporoči poznejšim rodovom ta ali oni dogodek. Zgodovinski instinkt je namreč kmalu spoznal, da se že v samih oblikah ostankov preteklosti tudi brez pisanega sporočila javlja povest o žitju, bitju in čuvstvovanju ljudi, ki so jih ustvarili in rabili. Tako je nenameravani, prezrti in pozabljeni spomenik postal zgodovinski vir in dobil tisto svojo vrednost, ki jo danes v prvi vrsti cenimo. Vsak spominski predmet pa lahko postane zgodovinski spomenik, kakor hitro se zgodovina začne zanj zanimati ali če vsaj latentno vsebuje doslej še nevpoštevane lastnosti in znake, ki so važni za zgodovinsko vedo.

Vendar se vrednost spomenikov preteklosti za sodobnost ne omejuje samo na ozko spominsko ali njej sorodno zgodovinsko, oziroma širše, znanstveno vrednoto, ampak je za sodobnike kot žive ljudi še bolj pomembna njihova razpoloženska vrednota. Starinski predmet, spomenik kakršnekoli vrste vzbudi v nas neko posebno razpoloženje ker se po njem ustvarja stik naše duševnosti z duševnostjo davno umrlih ljudi. Če vzamemo v roko najpriprostejši spomen na roditelje, prijatelje itd. deluje ta predmet sam na sebi, brez ozira na to, kar direktno pripoveduje ali pomenja, tako, da nas objame neko posebno, rahlo otožno čuvstvo: preobračamo ga v rokah, ako je to staro pismo, deluje na nas že njegova porumenela barva, in naša duša

se udaja sanji, ugibanju, sploh nekemu posebnemu, ne točno izraznemu razpoloženju, ki ga doživljamo vselej, kadar kakorkoli spregovori z nami bilo življenje že umrlih ljudi, katero nam je prav tako vselej mikavna uganka kakor duševno življenje sodobnikov. Kadar človek pogleda sočloveku v dušo in se zdrzne nad mračnimi skrivnostmi njenih globin, je vselej ginjen, resen in svečan; isto čuvstvo nas prevzame tudi kadar doživimo kak spomenik pa naj je tudi najneznatnejši.

S to intimno razpoloženjsko vrednostjo je v ozki zvezi takozvana starinska vrednost spomenikov. Stare predmete cenimo namreč pogosto brez vsakega osebnega interesa, sploh samo zato ker so stari. Znaki prežitega življenja, sledovi upornih borb za obstanek forme, ki jo je dala predmetu svoj čas oblikujoča človekova roka, posledice zoba časa, kakor se izražamo, sami dajejo sicer brezposebnim rečem neko vrednost in vzbujajo vsakovrstno zanimanje za nje, ki se poveča, če spoznamo zgodovino dotičnega spomenika in sicer nema starinska vrednota oživi in pridobi tudi na zgoraj opisani razpoloženjski vrednosti. Dober primer za to zadnjo vrednoto imamo v razvalinah starih stavb, posebno gradov, do katerih nimamo nobenega živega, posebno ne praktičnega razmerja, a kljub temu v prav povišani meri mikajo našo domišljijo in čuvstvenost.

Tem vrednotam starih spomenikov, o katerih je napisal ob začetku XX. stoletja najvažnejšo in še danes po svoji pronicavosti neprekošeno študijo utemeljitelj avstrijskega varstva spomenikov, Alois Riegl¹⁾, moramo dodati še umetnostno vrednoto, ki sicer ni posebna spomeniška zadeva, ki je pa pri velikem delu spomenikov vrednostno najvažnejši sočinitelj. Riegl je bistro razlikoval, da ima umetnina ob svojem postanku tudi umetnostno drugačno vrednost, kakor v svoji starosti in je razlikoval

¹⁾ A. Riegl, *Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen und seine Entstehung*, Wien und Leipzig 1903.

V zvezi z Rieglovo razpravo opozarjamo na sledeče članke, ki so jo v več smereh bistveno izpopolnili: M. Dvořák, *Denkmalkultus und Kunstentwicklung*, KGJ IV (1910), Beibl., 1—32 (posebno za stari in srednji vek); M. Dvořák, *Entwicklung und Ziele der Denkmalpflege in Oesterreich*, Gemeinsame Tagung für Denkmalpflege und Heimatschutz in Salzburg 14.—15. Sept. 1911, Stenogr. Bericht, 64—74; F. v. Schubert-Soldern, *Betrachtungen über das Wesen des modernen Denkmalkults und seiner psychologischen Grundlagen*, MZKD, Wien, III. F XIV. (1915), 1—14; F. v. Schubert-Soldern, *Das Denkmal und seine Pflege*, Die Denkmalpflege XXXIII. (1931), 121—128; W. Ambros, *Denkmalpflege in Krisenzeiten*, Die Denkmalpflege XXXIV. (1932), 3—9.

Paul Clemen, *Die Deutsche Kunst und die Denkmalpflege*, Ein Bekenntnis, Berlin 1933, 3 do 52.

novinsko vrednost (Neuheitswert) od relativne umetnostne vrednosti. S tem ugotovljena razlika med sodobno umetnostno vrednostjo in vrednostjo umetnin preteklosti pa ustreza tudi dvema stadijema v življenju umetnine; v prvem beluje umetnina po svoji v popolnosti novega pojava utemeljeni elementarni umetnostni vrednosti, v drugem pa ima isti, s starostnimi znaki zaznamovani predmet od svoje prvotne umetnostne vrednosti samo še toliko lepotnega mika, kolikor ustreza sodobnemu umetnostnemu razpoloženju (pri Rieglu znani Kunstwollen) poznejših časov. Edino ta umetnostna vrednota prihaja pri vrednotenju spomenika v poštev, čeprav ni bistveno spomeniška vrednota; novinska vrednost pa je pri spomeniku že po njegovem bistvu izključena. Da pa ima človeštvo interes, da z ostalimi spomeniški vrednotami, posebno z zgodovinsko pričevalno, razpoloženjsko in starinsko ohranja tudi relativno umetnostne vrednote, je nedvomno, posebno ker je umetnostna zgodovina interesirana na ohranitvi formalnih potez spomenikov, ki služijo za oporo njenim stilistično razvojnim raziskavanjem.

Spomeniki hranijo torej, tudi če iz te vrste izločimo vse tiste spomenke, ki so čisto osebnega značaja in vse tiste nameravane „spomenike“, ki jih obsega vsakdanja raba te besede, zadosti za človeka in za človeštvo pomembnih vrednot ter bi se zdelo, da je že radi teh njihovih lastnosti odstranjena vsaka nevarnost, da jih namenoma ne uniči prav človek sam in ne prepusti zobu časa in elementarnim silam, da izkažejo svojo večno razdiralno moč na njih. Če bi bilo človekovo razmerje do tega, kar je ustvaril in zapustil kot spomenik svojega življenja, vedno naravno in pietetno, bi se redno življenje spomenikov razvijalo takole: Človek je iz vsakdanje potrebe ali iz višjega stvariteljskega nagona ustvaril delo in ga postavil v svet. Že zato ker je novo in aktualno, mu posveča posebno pozornost in ga vrednoti prav radi te novine; psihološko razmerje do novine ima posebno vlogo posebno pri vseh pojavih t. zv. mode, modernosti in aktualnosti v vseh ozirih in oblikah. Vsled lastnosti novosti, katere bistvo je v nasprotju s spomeniško lastnostjo in se nam novi predmet kaže kot zaokrožen pojav, ki se mu poraba ali razkroj ne poznata še niti v barvi niti v obliki²⁾, največji del ljudi prezre, posebno če ima predmet značaj nepričakovanosti, senzacionalnosti, vse druge njegove plati in lastnosti in sega najraje po svetlem, bleščečem, od zoba časa še ne načetem. Toda tudi sodobni pojav se nikdar ne vrednoti po svojem pravem bistvu; največkrat ga v tem bistvu niti ne zaznamo in spoznamo. Sodobni pojav vrednotimo namreč po individualnih ozirih, po katerih vrednotimo tudi ljudi, ki jih srečavamo v življenju,

²⁾ A. Riegl, o. c., 22 sl. in 45.

po zakonih simpatije in antipatije in posebno po zakonu egoističnega interesa v najbolj širokem smislu. Egoističen je v tem slučaju tudi kulturni, politični, vzgojni, zabavni, verski in podob. interes, ki ga imamo na danem pojavu. Še bolj važna pa je pri nastajajočih predmetih vloga simpatije in antipatije, tajne, nezavedne reakcije na vse življenjske pojave. Na prvi pogled, pogosto pa še predno smo ga videli in mogoče samo slišali o njem, imamo že bled vtis o človeku; razpoloženi ali nerazpoloženi smo do njega in je pogosto ta prva reakcija na njegov pojav v našem življenjskem krogu odločilna za vse nadaljno razmerje do njega. Prav tako je tudi z razmerjem do umetnin in vseh drugih upodobljenih in predmetnih pojavov v našem življenju. Saj so to dela človekova! Po njih občuje z nami neviden in nam mogoče tudi neznan duh ustvaritelja, po njih stopa pred našo duševnost tuja duševnost in ta odloči tudi o našem instinktivnem razmerju do predmetov, ki se pojavijo v našem interesnem krogu. Pravijo sicer, da sta obrt in umetnost objektivna pojava, sama sebi namen, da ju moramo vrednotiti samo po njih posebnih zakonih, toda vse življenje vsakdanjega dne, zasebno in javno, nas neovržno poučuje o tem, da temu ni tako: Ni netendenčne umetnine in sploh neosebne, s človeško duševnostjo kakorkoli ne zvezanega umetnega predmetnega pojava — odtod tisto pogosto krivično, prekritično, strastno razmerje do dnevnih, posebno umetnostnih in duhovno kulturnih pojavov. Šele ko mine dnevna aktualnost, ko mine čar novine kakega pojava, kar se pogosto zelo naglo zgodi, ga začne človek opazovati z mirnim pogledom, brez primesi strasti in egoizma in takrat šele začne delovati njegova absolutna, duhovno ali umetnostno pričevalna vednost. Poudarjamo *pričevalna*, ker vemo iz skušnje, da je umetnostna vrednota v zgodovinski perspektivi zelo relativna in se njena življenjska aktualnost spovrača ali tone v razmerju do umetnostnega razpoloženja vsakega časa. Pričevalni vrednosti se po neki dobi, približno po dveh generacijah, pridruži spominska ali spomeniška vrednost; v njenem okviru se objektivne vrednote razširijo na vse strani pojavnosti dotičnega predmeta, ki postane sedaj znanstveni objekt. Njegove vrednote so sedaj mnogo bolj raznovrstne kakor je bila n. pr. tista, ki jo je premet imel, dokler smo ga vrednotili samo kot umetnino ali kot predmet praktične rabe. In končno šele ter deloma vzporedno s spominsko se razvije razpoloženjska, starinska, čuvstvena in podobna vrednota, s katero deluje starina na nas po lastnih zakonih, podobno kakor smo svoj čas po njemu lastnih zakonih vrednotili novi predmet radi njegove novine. Tako bi spomeniki podobno človeku, ki jih je ustvaril in prepojil z duhovno vsebino, doživljali svoj vek; na njih bi glodal zob časa, dokler bi se nazadnje ne zrušila njih odporna sila in bi jih ne uničila naravna

smrt, ako bi jih slučajno poprej ne podrla kaka naravna katastrofa, ki ogroža vse življenje na zemlji.

Kot najnevarnejši sovražnik pa se pojavlja v življenju spomenikov tisti, ki jih je sam ustvaril in jih v času njihove novine tako strastno sprejemal ali odklanjal, človek z raznimi odtenki nepravega razmerja do spomenikov. Nepozabni organizator avstrijskega varstva spomenikov, katerega načela so danes živa tudi na Čehoslovaškem, Poljskem in v severozapadnih delih Jugoslavije, Max Dvořák³, je označil nevarnosti, ki groze spomenikom od človeka, takole: 1. Človeška nevednost in brezbržnost, 2. človeška dobičkaželjnost in goljufivost, 3. napačno pojmovanje naprednih idej in potreb sodobnosti, 4. nebrzdana želja po polepšavanju in novini; umetnostna neizobraženost in napačna umetnostna vzgoja. In prav to neurejeno razmerje človeka do spomenikov je glavni povod za potrebo njihovega varstva.

Kljub prirojenemu razpoloženju človeka za starino in nje romantični čar pa se je varstvo spomenikov, kakor ga poznamo in propagiramo danes, razvilo šele postopoma v logičnem kulturno zgodovinskem razvoju. Če pogledamo v zgodovino človeške kulture, opazimo, da je pojav sistematičnega, zavednega in smotrnega varstva spomenikov navezan na gotove kulturno zgodovinske, kolikor ne kulturno psihološke in mogoče celo kulturno biološke predpogoje. Primitivne ter strogo zaokrožene in harmonične kulturne dobe tega pojava skoraj ne poznajo, javlja pa se v tej ali oni obliki vselej v kulturno kritičnih, kulturno prenasičenih ali kulturno prezrelih dobah. Povodi so različni: Enkrat je to v starejših dobah predvsem verski interes za kontinuiteto kulturnih oblik in za ohranitev tradicionalnih kulturnih svetišč. Tako opažamo, da se Egipčani v pozni dobi svojega kulturnega razvoja brigajo za stara svetišča in jih obnavljajo, da Grki enega najstarejših spomenikov dorskega sloga, slavni Herin tempelj v Olimpiji obnavljajo in ohranjujejo v prvotni obliki in prvotne lesene stebre nadomeščajo s kamenitimi. V bistvu primitivnih verskih stopenj pa je, da skrbno varujejo in ohranjujejo vse, kar je v zvezi s kultom pa tudi kar je drugače izredno, in tako svetišča sama postajajo nekaki muzeji.

Že v tem se javlja nekak zbirateljski nagon, ki je pa posebno izrazit v dobah kulturne zrelosti ali celo prenasičenosti, ko začno sistematično zbirati priče preteklosti in sodobnosti. To opažamo že v helenizmu, s prav sodobno strastjo pa se je obrnila pozornost k starini, posebno k umetnostnim spomenikom v poznorimski dobi, ki jo poznato kot primer postarane, propadu zapisane kulture. Tako je postala helenistična doba, posebno doba Ptolomejcev v Egiptu, ki je ustvarila velike zbirke

³ *Katechismus der Denkmalpflege*, 2. izd., Dunaj 1918, 7.

umetnin, naravnost prednica sodobnosti v muzejstvu. Rimski bogataši pa so v svojih vilah zbirali slavne starine in njih posnetke. Te zbirke so končno tako narastle in spravile toliko odličnih starih umetnin v nedostopno privatno last, da je Agripa mislil celo na podržavljenje vse umetnostne lastnine. Vzhodni Rim, Carigrad, pa je postal po prizadevanju svojega ustanovitelja Konstantina ogromen muzej umetnin, ki so jih on in jegovi nasledniki zbrali v njem s celega takratnega kulturnega sveta. Na višku svoje moči so jim v tem sledile tudi Benetke. Novodobna zbirateljska strast pa se je probudila takoj, ko je postalo po renesansi in humanizmu zanimanje za kulturno preteklost zopet bolj intenzivno. Razvoj novodobnega muzejstva nam bogato ilustrira napredek in ogromno vlogo zbirateljskega nagona od renesanse do danes.⁴ Toda niti zbirateljski nagon, ki se v tej dobi stalno veča in sistematizira, niti individualizirani interes za spomenike preteklosti, posebno umetnostne, ki se javlja in razvija od renesanse dalje vzporedno aktualnosti, ki jo imajo ti spomeniki za časovno umetnostno razpoloženje, nista prava očeta sodobnega varstva spomenikov, ampak šele devetnajsto stoletje, ki je s svojo metodičnostjo in znanstveno poglobljenostjo končno oprostilo naše razmerje do spomenikov enostranskih ali egoističnih razmerij in ga razvilo do polne zavesti pravih spomeniških vrednot, predvsem zgodovinske pa tudi razpoloženjske in starinske, ki sta obe ustrezali tudi po romantiki probujenemu razmerju do narave in njenih mikov. Popolnoma pa so se pojmi o značaju in vrednosti spomenikov razbistrili šele na koncu XIX. in v prvem desetletju XX. stoletja, tako da je spomenik danes vsak premet, podedovan od preteklosti, ki ima kako znanstveno, lepотно ali razpoloženjsko vrednost.

V devetnajstem stoletju je končno prodrlo tudi prepričanje, da je zares uspešno varstvo spomenikov mogoče samo, če je uzakonjeno. Najvažnejše predhodnike pa ima zakonsko varstvo posebno v raznih predpisih katoliške cerkve in Cerkvene države. Da so ravno verstva že kar apriori interesirana na ohranitvi svojih spomenikov, sem že zgoraj omenil. Do 3. stoletja se da zasledovati načelo, ki ga priporoča škof kleriku, ko mu podeluje prve redove, v formuli: „Providete... ne per negligentiam vestram illarum rerum, quae intra ecclesiam sunt, aliquid deperat!”⁵) Odnekdaj je Cerkev grozila tistemu, ki bi prekršil to za-

⁴ Julius von Schlosser, *Die Kunst- und Wunderkammern der Spätrenaissance. Ein Beitrag zur Geschichte des Sammelwesens*, Leipzig, 1908. — R. Bruck, *Die Denkmalpflege im Königreiche Sachsen*, Dresden 1910, 15—18 (Denkmalpflege in alter Zeit).

⁵ Adrian Egger, *Kirchliche Kunst- und Denkmalpflege*. Umgearbeitete und vermehrte Auflage. Bressanone, 1933, 7 sl.

poved, s kaznimi. V istem duhu je bilo odrejeno na splošnem koncilu v Carigradu l. 869 s pozivanjem na starejše predpise, da se smejo cimelia et vasa sacra prodati samo če gre za odkup ujetnikov. Papež Pavel II. (1464—1471) pa je izdal za vso Cerkev prepoved prodajati mobilia et immobilia pretiosa, ki služijo za okras cerkve.

Taka v stoletni tradiciji zakoreninjena razpoloženja so povzročila, da je bila med vsemi evropskimi državami prav Cerkvena država prva, ki je začela z zakoni ščititi tudi profane spomenike. Dolgo predno so se od XVII. pa do konca XVIII. stol. druge zapadno- in severnoevropske države zavedle potrebe zakonskega varstva spomenikov, se je vršil v zakonodajstvu papeške Cerkvene države značilen razvoj, ki vodi k prvemu sodobnemu spomeniškemu zakonu v Evropi l. 1820, kateri je podlaga zglednih spomeniških zakonov zedinjene Italije.⁶ Povod za prve papeške ukrepe je dalo roparsko izkopavanje klasičnih spomenikov, ki se je začelo pod vplivom humanističnega obožavanja antične kulture in živega interesa za stare spomenike, ki ga je pospeševala renesansa, tako širiti, da ga je bilo treba naravnati v prave meje s predpisi o izkopavanju starin in njih izvažanju iz države. Prepoved izvoza sta izdala že v 2. pol. XV. stol. papeža Pij. II. in Sikst IV. Leon X. (1513—1521) je pa postavil za nadzor nad izkopninami poseben urad, katerega prvi ravnatelj je postal 1515 slavni slikar Raffael. Važen je odlok Pavla III, z dne 28. XI. 1534, s katerim je dobil Kominarijat starin največja polnomočja za ohranitev antičnih stavb s tem, da se prepoveduje zidanje novih stavb, ki bi bile naslonjene na stare in naroča varovanje starih spomenikov pred škodljivim vplivom rastištva. L. 1646 je Inocenc X. izdal odločno prepoved uničevanja starih stavb. Med tem je že l. 1624 kardinal Aldobrandini odredil, da je treba vsako najdbo kake starinske zgradbe naznaniti oblasti v 24 urah. To načelo je ponovil l. 1724 kardinal Spinola, ki je utemeljeval, da je treba varovati antična poslopja in umetnine ne le ker služijo za okras mest, ampak tudi ker služijo proučavanju in potrjujejo in ilustrirajo pouk verske in svetne zgodovine. V duhu časa, ko je Italija začela privlačiti potnike z vseh dežel, da pod vtisom obnovljene propagande za lepote klasične umetnosti (Winckelmann itd.) potujejo tja, je bil l. 1750 dosedanjim motivom ohranjevanja dodan tudi turistični. Končno pa je bila 7. aprila 1820 izdana Lex Pacca, ki je v 61 paragrafih končno uredila spomeniško varstvo v Cerkveni državi z določbami o ohranjevanju, odstranjevanju, prodajanju in odkrivanju

⁶ Francesco Pellati, *La Législation des Monuments Historiques en Italie*, v *La Conservation des Monuments d'Art et d'Histoire*, izd. Office International des Musées, Paris, 1933, 105 sl.

spomenikov vseh vrst. Za izvršitev je bila določena posebna umetniška komisija. Važno je, da se tu prvič srečemo z uzakonitvijo ekspropriacije zemljišč, kjer bi se našle razvaline, ki bi jih bilo treba ohraniti. Za ekspropriirani svet pa dobi lastnik od države odškodnino brez ozira na vrednost spomenika.

Ta prvi resnični spomeniški zakon je postal ena izmed podlag vse sodobne spomeniške zakonodaje. Med tem pa se je v drugi vrsti vzporedno s to razvijala druga smer — konservatorstvo —, ki se je s spomeniško zakonodajo v teku XIX. stoletja spojila kot praktična sestavina v enoto današnjega varstva spomenikov. Njen izvor je deloma v učenjaških težnjah baroka in prosvetljenstva na eni, na drugi strani pa v veliki nevarnosti, ki je ogrozila spomeniško posest zapadne Evrope po veliki revoluciji v Franciji in napovedujočih se prevratih tudi drugod. Druga važna opora naglemu razvoju spomeniškega varstva posebno v Franciji in v prerajajoči se Nemčiji pa je bila patriotična, ki je gledala v spomenikih priče velike narodne preteklosti. Razvoj konservatorstva se začneja z ustanovitvijo prve konservatorsko inventarizacijske komisije z instrukcijo Gustava II. Adolfa švedskega za Državni konservatorski urad z dne 19. V. 1630 (*Reichsantiquarant*).⁷⁾ Tradicija konservatorstva na Danskem sega do začetka XVIII. stoletja nazaj. Na Švedskem je to delovanje že od začetka združeno z začetki inventarizacije spomenikov. Ustanova konservatorjev in težnja za inventariziranjem spomenikov sta postali od začetka XIX. stol. dalje bistveni sestavini varstva spomenikov. Za njegov razvoj in končno izpopolnitev pa so osnovno važne Francija, Anglija in Nemčija.

Za razvoj v Franciji, ki je začutila živo potrebo po zakonski ureditvi spomeniškega varstva po ogromnih razdejanjih odličnih spomenikov po veliki revoluciji, so osnovno važni dekreti z dne 15. novembra 1790 in 16. septembra in 15. novembra 1792, ki določajo varstvo za slike, kipe in druge premakljive spomenike⁸⁾ in inventarizacijska instrukcija izdana po Začasni umetnostni komisiji Konventa 1. 1793.⁹⁾ Zmaga protirevolucije je po

⁷⁾ Michał Walicki, *Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie królestwa Polskiego (1827—1862)*, v Biblioteka Zakładu architektury polskiej i historii sztuki Politechniki warszawskiej III. Warszawa 1931, 30 in 31. — Currmann Sigurd, *Entstehung und Entwicklung der schwedischen Denkmalpflege*, v *Die Denkmalpflege*, XXXIII. (1931), 1—8.

⁸⁾ Karl Holey, *Ein Denkmalschutzgesetz für Oesterreich*, v *Flugschriften des Vereines zum Schutze und zur Erhaltung der Kunstdenkmäler Wiens und Niederösterreichs V.*, Dunaj in Leipzig 1911, 8. — Paul Clemen, *Die Denkmalpflege in Frankreich*, Berlin 1898. — Za naslednje tudi: G. Dehio, *Denkmalschutz und Denkmalpflege im XIX. Jhrh.* Strassburg 1905.

⁹⁾ Walicki, o. c., str. 18.

velikanskih izgubah, ki jih je revolucija povzročila spomeniški posesti Francije, ojačila zanimanje za spomenike preteklosti in v svoj interesni krog pritegnila tudi nepremične predmete. To gibanje je našlo posebno veliko opore v romantični kulturni struji s odličnimi predstavniki, kakor sta bila Victor Hugo in grof Charles de Montalembert, na čelu. Poudarja se posebno nacionalni pomen spomenikov. Klasičen je Hugojev poziv „Guerre aux démolisseurs” (1825). Montalembert pa je naperil svojo borbo, ovekovečeno v brošuri „Du vandalisme en France”, proti dvema glavnima sovražnikoma spomenikov, proti „Vandalisme destructeur” in proti „Vandalisme restaurateur”. Obe gesli bi lahko postavili kot vodilo vsemu evropskemu varstvu spomenikov od te dobe dalje, če bi ne bil prav iz romantike izvirajoči nesporazum o bistvu restavriranja kmalu na to povzročil spomenikom toliko škode in zavedel vse spomeniško gibanje doma in drugod v Evropi na napačno pot.¹⁰ To prvo dobo francoskega spomeniškega varstva je zaključil memorial, ki ga je izdal dne 21. X. 1830 minister zunanjih zadev Guizot, kateri je predlagal in nato tudi uresničil idejo posebnega Generalnega inspektorja zgodovinskih spomenikov, kateremu je naložil izdelavo splošnega, z risbami in načrti opremljenega seznama spomenikov, ki naj vlada posebno pazi nanje. V smislu navodila Guizota iz 1. 1837 je prvi inspektor, L. Vitet, pri svojem seznamu prvič vpeljal načelo takozvanega „classement”-a.¹¹ Ideja inventarizacije, katero so že prvi propagatorji spomeniškega varstva spoznali za svojo najvažnejšo pomožno stroko, je bila po dolgotrajnih prizadevanjih uspešno rešena šele z odlokom ministerstva notranjih zadev z dne 15. V. 1874. Ž njim je bila ustanovljena Comission de l’Inventaire général des richesses d’art de la France. Uspeh pa je bil le delen, ker je morala radi neugodnega sprejema izdaja Richesses d’art de la France prenehati že po nekoliko zvezkih.¹² Usoden za bližnji razvoj varstva spomenikov v Evropi pa je postal zgoraj označenemu romantično patriotičnemu, v svojih geslih zelo razboritemu in v popularizaciji ideje zelo uspešnemu štadiju sledeči štadij, v katerem je od štiridesetih let dalje vodil prosluli Viollet-le-Duc, ki je bil tudi arhitekt. Njegov nazor, ki je pristen izraz romantičnega navdušenja za sloge srednjega veka, je proglašal, da je ideal skrbi za

¹⁰ Holey, o. c., 9 in 10. — Tudi v Nemčiji je bila prva pobuda za varstvo spomenikov po Napoleonskih vojnah patrioska. K. F. Schinkel predlaga v svoji spomenici z dne 17. avg. 1815 varstvene ustanove „zur Beförderung der nationalen Bildung und des Interesses an den früheren Schicksalen des Vaterlandes” (prim. R. Bruck, o. c. 10).

¹¹ Walicki, o. c., 21 in 22.

¹² Walicki, o. c., 23.

spomenike v tem, da jih restavriramo v njihovo prvotno, slogovno čisto stanje nazaj. Vse zanimanje se je osredotočilo na spomenike gotike in deloma romanskega sloga. Sedajnost so ti spomeniki doživeli z redkimi izjemami v zelo spremenjenem stanju ker so jih poznejše dobe popravljale in izpopolnjevale vedno v slogih svojega časa in je bila renesansi ali baroku ali rokokoju popolnoma tuja misel posnemanja starih originalnih slogov spomenikov, ako so morali kaj dodati. Pa tudi v času nastanka vseh večjih spomenikov se je le redko zgodilo, da je bil kateri zgrajen resnično v enem zaletu, torej slogovno popolnoma enotno. Pogosto so na njih delali desetletja, pa tudi stoletja, in se toraj v posameznih sestavinah izražajo različne razvojne stopnje sloga. Romansko začete stavbe so končavali že v gotskih oblikah (Dunaj, sv. Štefan), gotsko začete v renesančnih (Šibenik, katedrala), renesančne ali celo gotske baročno itd. V romanske in gotske cerkve so postavili renesančno, baročno ali rokokojsko opremo, in so nudili ob Viollet-le-Ducovem času ti spomeniki pogosto zelo pester, slogovno neenoten konglomerat slogov in predmetov, v katerih se je zrcalila vsa umetnostna zgodovina kakega kraja (prim. samostansko cerkev v Klosterneuburgu pri Dunaju ali stolnico v Zagrebu, dokler nista bili restavrirani). Pojem spomenika v času Viollet-le-Duca še ni bil toliko razčiščen, da bi se bili voditelji usodvarstva spomenikov zavedli, da je spomeniška vrednost teh predmetov prav v tem bogatem konglomeratu slogov in sestavin, v katerih se zrcali življenje spomenikov in ne v neki namišljeni čistoti sloga. Za Francijo se je z navdušenjem oprijela teh načel tudi Nemčija in ž njo ostala srednja Evropa. Posledica tega naziranja, ki je ovladalo še vso drugo polovico XIX. stol., je bila, da so stare gradove restavrirali v namišljenih srednjeveških oblikah, da so gotske cerkve regotizirali tako, da so odstranili vse, kar je bilo dostavljeno v kakem drugem slogu, da so iz njih pometali vse renesančne, baročne ali rokokojske predmete in jih nadomestili z novimi v novogotskih oblikah itd. Popolnoma slepi so bili in niso pomislili, da so odstranjali in uničevali dela velikih mojstrov, velike lepote in dragocena po materialu in da so jih nadomeščali pogosto s surogati, ki niso bili nepristni samo po obliki ampak tudi po materialu. Značilen primer za ta tragični nesporazum nam nudi v naši državi restavrirana in regotizirana stolnica v Zagrebu, kjer so na ljubo sedanjemu, sicer impozantnemu toda hladno korektnemu stanju žrtvovali mogočen baročni zvonik, del utrdbenega ozidja, bogato s figurami okrašeni, po romanskem v Jáku posneti baročni portal iz srede XVII. stol., ki je bil velezanimiv unikum, v notrajščini pa umetnostno nenadomestljive marmorne oltarje Frančiška Robbe iz srede XVIII. stol. in po svoji krilni obliki in

resnično monumentalni koncepciji za svoj čas edinstvene oltarje iz srede XVII. stol. Da so uničili še mnogo drugega ne toliko pomembnega, toda za zgodovino stavbe pričevalnega, o tem niti ne govorim.

Tako se je po svojih načelnih v Cerkveni državi in posebno v porevolucionarni Franciji dobro vpeljano varstvo spomenikov po tragičnem nesporazumu sredi XIX. stoletja izpreverglo v prav nasprotno, v sistematično uničevanje in ponarejanje spomeniških vrednot. Reakcija na to gibanje se je začela kmalu oglašati, svoje pravo oporišče pa je našla v sedemdesetih letih XIX. stol. na Angleškem. Glavna pobornika novega naziranja, da je treba varovati spomenike pred vsake vrste uničevanjem, sta bila William Morris in John Ruskin, ki sta ustanovila l. 1877 Society for protection of ancient buildings. Iz naziranja tega gibanja veje že duh sodobnega spomeniškega varstva: Spomenikov ne restavrirajmo ampak jih ohranjajmo. Spomeniki niso samo zanimivi, ampak so tudi priče in dokumenti! Ta značaj pa temelji v njihovi nepokvarjeni avtentičnosti, v njihovi zgodovinsko dani obliki torej. Novo naziranje je našlo takoj pristaše tudi v Francii (Robert de Lasteyrie in dr.) in kmalu nato v Nemčiji, kjer ga je proglasil na I. kongresu za varstvo spomenikov v Dresdenu l. 1900 C. Gurlitt. Istočasno je začel propagirati ta načela A. Riegl v Avstriji. Njemu se je pridružil Max Dvořák, ki je nazadnje z reformo c. kr. Centralne komisije za umetnostne in zgodovinske spomenike l. 1911 ustvaril avstrijskemu spomeniškem varstvu tiste sodobne temelje, ki morejo služiti tudi mlademu jugoslovanskemu varstvu spomenikov za važno oporišče. V preimenovanju komisije v c. kr. Centralno komisijo za varstvo spomenikov se kaže zunanji znak popolne zmage sodobnega pojmovanja varstva spomenikov, ki ne pozna več ne zgodovinskih spomenikov, ki jih je poprejšnja, na francosko naslonjena terminologija tako rada podčrtavala, tudi ne umetnostnih spomenikov, ki naj bi po mnenju nekaterih igrali nekako privilegirano vlogo, še manj pa nacionalne spomenike, na katerih je bil poudarek prvotno v Franciji: Sodobno spomeniško varstvo je objektivno na vse strani, kakor je objektivni pojem spomenika, kakor ga je ono spoznalo, zato ne pozna ne nacionalnih ne ne ali protinacionalnih spomenikov, katerih aktualnost živi samo v sedanjosti, ampak le spomenike sploh; to lastnost priznava vsem premičnim in nepremičnim predmetom, ki jih je ustvarila človeška roka in ki vzbujajo radi svoje znanstvene, zgodovinsko pričevalne, umetnostne, razpoloženske ali drugačne vrednosti javen interes. Cilj varstva pa je: Ohranjovati, ne restavrirati!

Razen razbistritve pojma spomenik in razen točne določitve cilja varstva spomenikov pa je izdelalo XIX. stoletje temu

idealu ustrezajoče osnove dejanskega varstva. To se javlja v spomeniški zakonodaji, v kvalificirani upravi in v čem natančnejšem poznanju spomenikov.

pregled spomenikov

Kakor smo spredaj videli, je že s prvimi pojavi skrbi za spomenike prodrlo spoznanje, da je spomeniško posest, ki naj jo ohranjujemo, treba predvsem točno spoznati. Odtod se je že v XVII. stoletju rodila ideja inventarizacije, kar mogoče popolnega seznama spomenikov. Tudi glede tega so se pojmi šele polagoma razbistrili. V zvezi s tem je tudi ideja t. zv. Classementa, na katerem sloni francoski spomeniški zakon in ki deli spomenike po pomebnosti v več vrst, katerim ustreza tudi različna stopnja državnega varstva. Prav radi tega pomebnost spomenikov razlikujejočega stališča Francozje kljub stoletnim prizadevanjem še niso prišli do idealnega spomeniškega inventarja, kakor ga imajo n. pr. Nemci v Handbuchu G. Dehia, kateri je bil v zadnjih letih izdelan tudi za Avstrijo.¹³ Ideal sodobnega varstva spomenikov je razen za strogo uradno informacijo sestavljenega seznama spomenikov, najbolje v obliki kartoteke, in poleg službenih list posebno zavarovanih spomenikov, splošni, kar mogoče široko zasnovani, znanstveno izdelani, topografsko urejeni inventar spomenikov, ki ga sem in tja kratko imenujejo Topografija spomenikov. Ta ideal je prva začela uresničevati Nemčija, ki je izdala doslej že čez 200 zvezkov takih topografskih opisov spomenikov, grupiranih po upravno političnih ozemljih. Sledila ji je Avstrija, ki je ustvarila v odlično opremljeni, na višini sodobnega umetnostno zgodovinskega znanstva stoječi Oesterreichische Kunsttopographie zglede in doslej menda najpopolnejše delo te vrste. V to vrsto spada tudi Soupis památek historických a uměleckých v Království českém od pravěku do počátku XIX. století, ki izhaja v češkem in nemškem jeziku.¹⁴

pregled spomenikov

Nič manj važna kakor pregled spomenikov pa ni kvalificirana spomeniška uprava. Tudi oblike za to so bile dane pravzaprav prej kakor se je izoblikoval jasen pojem spomenik in predno je dozerela spomeniška zakonodaja do sedanje popolnosti. Nadzorstvene ustanove so izpočetka centralistične kakor

¹³ Georg Dehio, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*, 3. izdaja. Berlin 1924 sl.

¹⁴ Stanisław Tomkowicz, *Znaczenie i zadania inwentaryzacji zabytków w Polsce*, v *Ochrona zabytków sztuki, Czasopismo poświęcone opiece nad zabytkami, inwentaryzacji i geografii zabytków*, del II., Warszawa 1930—1931, 405—412; Walicki, *Sprawa inwentaryzacji itd.*; K. Holey o. c., 20—21. — *Instrukcja szczegółowa dla inwentaryzatorów zabytków sztuki*, Warszawa 1919 in 1930. — J. Remer, *Program inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, *Ochrona etc.* 413—424.

že najstarejši konservatorski urad na Švedskem od l. 1630 dalje, in tudi še l. 1830 postavljeni prvi generalni inspektor zgodovinskih spomenikov v Franciji. Kot druga za bodočnost važna ustanova je bila generalnemu inspektorju l. 1837 dodeljena *Commission des monuments historiques*. Vse prusko in velik del ostalega nemškega spomeniškega varstva se opira na ustanovo konservatorjev in provincijalnih Spomeniških komisij. Prvi konservator je bil imenovan 24. I. 1844 za Kraljevino Prusijo. V službeni instrukciji zanj¹⁵ so opredeljena bistvena načela varstva spomenikov, ki izkazujejo popolnoma točno razumevanje problema. Ker je že od začetka prodrlo spoznanje, da spomeniškega varstva ni mogoče uspešno vršiti centralistično, je bila l. 1853 ustanovljena *Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Denkmäler* in imenovani po deželi njeni prvi korespondenti. Vendar ta organizacija, ki je imela namen delo razdeliti in popularizirati, ni uspela. Sledila ji je šele l. 1891 nova organizacija, katera je urejena po provinciah in sloni na provincijalnih spomeniških komisijah (*Provinzialkommission*) in konservatorijih, ki so ali strokovni svetovalci ali pa tudi člani komisije. Imenujejo se po raznih provinciah različno (*Provinzial-, Landes-, Bezirkskonservator*). Podrejeni so l. 1844 ustanovljenemu državnemu konservatorju v Berlinu, ki je obenem konservator za Berlin in dodeljen bogočastnemu ministru kot svetovallec v spomeniških zadevah. Tudi v Avstriji je organizacija konservatorske službe prehitela spomeniško zakonodajo. L. 1853 je bila ustanovljena na Dunaju k. k. *Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmäler*.¹⁶ Izpočetka je bila to čisto birokratična ustanova iz zastopnikov raznih ministrstev, ki je doživela svojo drugo razvojno stopnjo, ko so jo l. 1859 podredili kot samostojno obla-

Avstrija

¹⁵ J. Reimers, *Handbuch für die Denkmalpflege*, herausgegeben von der Provinzial-Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Denkmäler in der Provinz Hannover, Hannover 1899, 3 sl. — R. Bruck, o. c., 10/11. — H. Lezius, *Das Recht der Denkmalpflege in Preussen*. Begriff, Geschichte und Organisation der Denkmalpflege, Berlin 1908. — I. — X. Tag für Denkmalpflege, Stenographischer Bericht, 10 zvezkov (1900—1909). — B. Adolf, *Das kgl. Sächsische Gesetz gegen die Verunstaltung von Stadt und Land*, Leipzig 1909.

¹⁶ Max Dvořák, *Denkmalpflege in Oesterreich*, v Gemeinsame Tagung für Denkmalpflege und Heimatschutz, Salzburg 14. und 15. September 1911, Stenographischer Bericht. Izd. Die Denkmalpflege, Berlin, 64 do 75. — W. Ambros, *Ein Rückblick auf die Geschichte der österreichischen Denkmalpflege*, Zeitschrift für Denkmalpflege I. (1926/7), 121—129. — W. Semetkowski, *Denkmalpflege in Oesterreich*, v J. Rutter, *Kunst in Oesterreich*, Leoben 1934, 126 sl.

stvo ministerstvu za uk in bogočastje. Svoj pravi pogon je dobila šele z idejami „ofenzivnega“ varstva spomenikov, ki je, kakor smo zgoraj videli, postavilo restavriranje starih spomenikov za glavno nalogo „varstva“. Komisiji so bili podrejeni l. 1873 uvedeni častni konservatorji in korespondenti, delujoči v posameznih upravnih okrajih; svoja poročila so pošiljali komisiji, ki je v dvajset članskem gremiju razpravljala o njih. V zadnjem desetletju XIX. stol. se je dvignila proti ti neokretni in zastareli instituciji reakcija, ki se je izražala v ustanavljanju privatnih lokalnih društev za ohranitev spomenikov. Zdelo se je ko da hočejo široki sloji ljudstva sami prevzeti inicijativo in spomeniško varstvo zaščititi pred „varstvom“ komisije. L. 1901 pa je nastal nenaden preobrat, ki ga je vodil. A. Riegl, kateri je prevzel takrat uredništvo *Mitteilungen der Zentralkommission*. Sam je izdelal projekt spomeniškega zakona in nove organizacije komisije. Osnovna ideja reorganizacije je bila, da je treba spomeniško upravo decentralizirati in jo poveriti deželnim konservatorskim uradom. To reorganizacijo je izvel šele Max Dvořák l. 1911. Komisija na Dunaju pa je ostala kot vrhovna nadzorstvena oblast, ki je razen tega vodila predvsem inventarizacijo in zato ustanovila poseben Umetnostno zgodovinski institut, po dežalah pa so delovali v svojih ukrepih samostojni deželni konservatorji, povsod po dva, umetnostno zgodovinski in tehnični, za njihovo nadzorstvo so se imenovali generalni konservatorji; obstojal je tudi Spomeniški svet iz imenovanih zastopnikov vseh dežel. Avstrijska rešitev spomeniške uprave je bila idealna, ker je bila zelo prožna in ker se je opirala na državno nastavljene, strokovno posebno pripravljene konservatorske moči. Neposredni stik s spomeniki pa so omogočali po vseh okrajih častni spomeniški varuhi in korespondenti. Tu imamo tudi enega najlepših primerov, da je mogoče v praksi, ako ima gibanje zadostno avtoritativno zaslombo (v Avstriji je bil njegov protektor član vladarske hiše), varstvo spomenikov tudi brez izrecnega spomeniškega zakona uspešno izvesti. Predpogoj pa je zadostna popularnost varstvene ideje in pametno sodelovanje državnih, samoupravnih in cerkvenih oblasti.

Zelo dosledno je izvedena spomeniška uprava v Franciji in Italiji. Že l. 1837 je bila ustanovljena v Franciji *Commission des monuments historiques*, celotna organizacija pa je od l. 1887 v glavnem sledeča¹⁷): Komisiji predseduje minister, sestavljajo pa jo načelniki vseh uprav, katerim so podrejene posamezne sku-

¹⁷ Holey, o. c., 23. — P. Clemen, o. c. — Paul Verdier, *La Législation des monuments historiques en France*, La conservation etc. 119—128. — M. Nyns, *La législation des mon. hist. en Belgique*, La conservation etc. 131—138.

pine spomenikov, Directeur des beaux-arts, Directeur des bâtiments civils et palais nationaux, Directeur des cultes, Directeur des musées nationaux, trije Inspecteurs généraux, direktorja muzejev Cluny in Trocadéro, 2 upravnih uradnikov in drugi člani, katere imenuje minister na predlog komisije, teh je okrog 30 arheologov, arhitektov, ljubiteljev umetnosti, poslancev in politikov. V umetnostnih in tehničnih vprašanjih so merodajni omenjeni trije Inspecteurs généraux, ki si delijo ozemlje vse Francije, četrtemu, Inspecteur adjoint, pa je poverjeno varstvo premičnih spomenikov. Pravo varstvo in izvedbo ohranitvenih in restavracijskih del pa vodi 40 Architectes attachés a la commission des monuments historiques. Vsakemu je določeno neko ozemlje; usposablja pa jih posebni izpit. Komisija ima pisarno s tajnikom na čelu. Sicer pa je uprava v veliki meri decentralizirana.

V Italiji je najvišja instanca prosvetno ministerstvo, deželo pa upravlja več uradov imenovanih Soprintendenza Belle arti, ki nadzorujejo eno ali več provinc. V posameznih krajih pa se imenujejo razen tega še Ispettori onorari.

Nas kot slovansko državo mora seve zanimati, kako je s spomeniško upravo v drugih slovanskih državah, posebno onih, katerih spomeniško varstvo se je razvilo pod neposrednim vplivom razvoja v zapadnih in srednjevropskih državah, na Češko-slovaškem in na Poljskem. V Republiki Češkoslovaški, ki še nima spomeniškega zakona, se uprava vrši v okviru, ki ga je tej službi dala reforma avstrijske centralne komisije z reorganizacijo 1. 1911: Vrhovna instanca je Ministrstvo za šolstvo in narodno prosveto, Oddělení pro musejnictví a ochranu památek, ki je prevzelo funkcije centralne komisije, druga instanca so Državni spomeniški uradi v Pragi, v Brnu in v Bratislavi, v Podkarpatski Rusiji pa prosvetni odbor deželnega urada v Užhorodu. To organizacijo izpopolnjuje mreža po vsej deželi razdeljenih lokalnih konservatorjev. Kot pomožne institucije so v tej zvezi važne Državni arheološki zavod v Pragi, ki vodi izkopavanja itd. in Državni fotometrični zavod, ki se peča tudi z odli-vanjem spomenikov in mu je prideljen Spomeniški arhiv.

V Republiki Poljski se je nova, takoj po postanku države 1. 1918 izvedena organizacija oprla na tradicijo, ki ji je v ruskem delu Poljske položio temelje 1. 1906 v Warszawi ustanovljeno Towarzystwo opieki nad zabytkami przeszłości, v nemškem delu pruska spomeniška uprava, v avstrijskem pa avstrijska. Ker so bile v načelih vse tri akcije sodobne, je bila oživotvoritev nove organizacije za vso državno razmeroma lahka. Organizacija obstoji iz državnega konservatorja v ministerstvu za uk in bogočastje v Warszawi in konservatorjev uradnikov, ki upravljajo 8 spomeniških okrajev; vsak izmed teh okrajev obsega dve do tri

wojewódstwa. Konservatorjem so dodeljene pokrajinske komisije; razen tega obstoji mešana komisija za varstvo cerkvenih spomenikov. Vsako leto se vrši skupna konferenca konservatorjev, ki ob tej priliki prepotujejo enega izmed spomeniških okrajev.¹³⁾

Kakor je iz tega razvidno, se sodobna spomeniška uprava vrši decentralizirano po provincialnih spomeniških, konservatorskih ali podobnih uradih, nadzor pa vrši ministerstvu dodeljena komisija, spomeniški oddelek, ali poseben državni konservator. Tudi provincijalni konservatorji imajo pogosto posvetovalne pokrajinske komisije, ki pa nikakor niso nujne. Važno pa je, kako si konservatorji v svojih ozemljih uredijo poročevalsko službo, ker upravna oblastva kljub še tako točnim predpisom resnično ne zmorejo tega, kar bi od njih zahteval interes varstva, katero mora imati svoje oči povsod in ne sme zamujati prilik. Tako službo pa z uspehom vrše po vsej deželi razdeljeni zaupniki, izbrani iz krogov ljudi, ki imajo zanimanje za spomenike ali, ki se pečajo z lokalno zgodovino ali umetnostjo. Ponekad so to korespondenti, v Avstriji so bili to do 1. 1911 častni konservatorji v vsakem okraju in razen njih še korespondenti centralne komisije, po 1. 1911 pa zaupniki deželnih konservatorjev t. zv. Denkmalpfleger — gotovo je, da more biti varstvo tem uspešnejše čem več takih zaupnikov ali varuhov ne prestando sledi usodam spomenikov posameznih okrajev.

Že zgoraj smo omenili, da je organizacija spomeniške uprave večinoma hitreje napredovala kakor zakonodaja in da so bile tudi države, kakor nam najbližja Avstrija, kjer se je prav po dobro izvedeni, pravilno usmerjeni organizaciji uprave tudi brez spomeniškega zakona varstvo razvijalo uspešneje kakor v marsikateri državi, ki je imela zakon pa pomanjkljivo upravo.

Večji razmah je spomeniška zakonodaja zavzela šele na koncu XIX. stol., posebno pa v XX. stoletju, in so danes civilizirane države, ki nimajo takega zakona, le še redke izjeme. Omenili smo že večjo pomembnost, ki jo ima za to zakonodajo 1. 1820 v Cerkvni državi proglašena Lex Pacca. Iz prve polovice XIX. stol. imamo samo še en spomeniški zakon iz 1. 1834 v

⁸¹ Jarosław Wojciechowski, *Historja powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce*, v *Ochrona zabytków sztuki I.*, Warszawa 1930—1931, str. 3—33, in Günther Grundmann, *Denkmalpflege in Polen*, v *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, 1935, str. 101—104. — J. Wojciechowski, *La législation des mon. hist. en Pologne*, *La conservation etc.* 138—145. — *Opieka nad zabytkami i ich konserwacja*, Warszawa 1920.

Za Rep. Češkoslovaško pa Zdeněk Wirth, *Oddělení pro musejnictví a ochranu památek*, v *Umění I* (1919), str. 5—8.

Grčiji, ki je še danes podlaga ondotnemu varstvu. Zedinjena Italija je 1. 1870 najprej prevzela določila, ki so bila do takrat proglašena v Cerkveni državi in drugih italijanskih državah, in je šele 1. 1909 združila vse skoraj 40 letne skušnje v nov spomeniški zakon. Noveliran je bil 1. 1912, 1913, 1922 in 1927. Pripravljen pa je že nov osnutek, ki upošteva vse skušnje sodobnosti. L. 1881 je bil izdan spomeniški zakon za Madjarsko, 1. 1882 v Angliji, ki je bil izpopolnjen 1. 1900, 1910 in 1913. L. 1921 je bila postavljena posebna komisija z nalogo, da natančno prouči, koliko ustreza potrebam sedanjosti; popravljeni zakon je bil izglasovan 1. 1931 kot Ancient Monuments Act. Sledila je 1. 1884 Turčija, 1886 skandinavske države, 1887 Francija; nov zakon je bil objavljen 1. 1913. L. 1889 sledi Bolgarija, 1892 pa Rumunija in Bosna in Hercegovina. L. 1898 je proglasil spomeniški zakon švicarski kanton Waadt, 1901 Portugalska, 1902 Hessen ter švicarska kantona Bern in Neufchatel, 1907 Pruska, (Gesetz zum Schutz gegen Verunstaltung von Ortschaften und landschaftlich hervorragenden Gegenden), 1908 Bavarska, 1909 Saška (Gesetz gegen Verunstaltung von Stadt und Land), 1911 Oldenburg, 1918 Rep. Poljska, ki je dobila izpopolnjen spomeniški zakon 6. III. 1928, 1918 je bilo z novim Codex Juris canonici zadnjič urejeno tudi tozadevno pravo v katoliški cerkvi; na podlagi teh določb je bil izdan circolare z dne 1. septembra 1924 in Disposizioni Pontificie in Materie d'arte sacra z dne 1. decembra 1925 (zbirka vseh umetnost zadevajajočih kanonov)¹⁹. Po vojni je uredila spomeniško varstvo tudi Sovjetska Rusija, katere ohranjevalna praksa je v marsičem zelo visoko razvita, ne poznamo pa, koliko se opira na zakonodajo. Prvi ruski spomeniški zakon je bil pripravljen 1. 1914, a takrat ni bil uresničen. L. 1919 je uredil polnomočni minister vlade češkoslovačke republike za upravo Slovaške z odlokom z dne 20. oktobra 1919 O pravomocí Vládneho komisariátu na ochranu pamiatok na Slovensku spomeniško varstvo na Slovaškem. Naredba se sklicuje in opira na madjarski spomeniški zakon iz 1. 1881; dopolnila jo je še isto leto naredba Proti vývozu umeleckých pamiatok z dne 10. dec. 1919 z dopolnilom z dne 16. julija 1921 in dve leti nato O ochrane pravekých a prirodnych pamiatok z dne 6. dec. 1921. L. 1923 je dobila končno, ko je imela že več ko desetletje zgledno urejeno spomeniško upravo, zakon tudi Avstrija, isto leto

¹⁹ A. Egger, o. c., 8 in 9. — Za Italijo glej L. Parpagliolo, *Codice delle antichità*, 1913. — Za Anglijo: Cecil Harcourt Smith, *La législation des mon. hist. en Grande-Bretagne*, La conservation etc. 101—104. — Za Litvo, Latvijo in Estonijo: Wł. Antoniewicz, *Ochrona zabytków kultury i sztuki w krajach bałtyckich*, Ochrona zabytków sztuki II., 451—465.

Latvija, 1925 Estonska (ta zakon lje v mnogih ozirih posebno izcrpen), 1. 1931 pa sta sledili Belgija in Švedska.

Svojevvrsten, v marsičem značilen in poučen je razvoj spomeniške zakonodaje v povojni Nemčiji, ki kljub večkratni napovedi še vedno nima vsedržavnega spomeniškega zakona. Kriza blagostanja, gospodarstva in denarstva je povzročila, da je bila nemška umetnostna posest ogrožena po nevarnosti, da jo pokupi in odpelje inozemstvo. Čeprav je bilo varstvo monumentalnih, prirodnih in domačijskih spomenikov pred vojno v Nemčiji zgledno organizirano in je predstavljalo naravnost popularno gibanje, je bilo po vojni proti zakonski zaščiti premičnih spomenikov v zasebni posesti polno pomislekov. Za bodoči razvoj je postal osnoven člen 150 ustave Nemške države, ki je določil: »Umetnostni, zgodovinski in prirodni spomeniki so deležni državne zaščite. Državna zadeva je, da se prepreči izvoz nemške umetnostne lastnine v inozemstvo.« Dne 17. aprila 1919 je bila izdana državna naredba o izvozu umetnin, po kateri je za izvoz tistih predmetov, ki so vpisani v seznam del, »katerih prenos v inozemstvo bi pomenil bistveno izgubo za narodno umetnostno posest, potrebno posebno dovoljenje. Dne 8. maja 1920 je bila izdana druga naredba, ki je določila, da morejo društva, zavodi in ustanove javnopravnega značaja, rodbinske ustanove in posestniki ali upravniki rodbinskih fidejkomisov, len, rodbinskih in hišnih premoženj prodajati, zastavljati, bistveno izpreminjati ali iz države izvažati predmete, ki imajo kako zgodovinsko, znanstveno ali umetnostno vrednost, samo z dovoljenjem osrednje deželne oblasti ali po nji določene oblasti. Cerkve posebej niso omenjene, ker jih obsega pojem društev in ustanov javnopravnega značaja. Važno je tudi, da je opuščen pridevek »posebna« zgodovinska itd. vrednost.^{19a)}

Ta sumarični pregled nam zgovorno priča o tem, kako je spomeniška zakonodaja, ki je doživela svoj prvi zagon v osemdesetih letih XIX. stoletja, v XX. stoletju rapidno napredovala in postala danes že redna zadeva vsake civilizirane države. Kakor da lje podzavestna biološka sila v slutnji razdejanj, ki se bližajo po svetovni vojni, hotela rešiti kar največ mogoče, se nam zdi, ko opazujemo porast zanimanja in razumevanja za usode spomenikov v zadnjem desetletju pred vojno. Vojna je povzročila ogromna razdejanja, vendar so pa z vsemi velikimi arma-

^{19a)} P. Clemen, *Die deutsche Kunst und die Denkmalpflege*, Berlin 1933, 74 do 88. — A. Hensel, *Art. 150 der Weimarer Verfassung und seine Auswirkung im preussischen Recht*, Archiv d. öff. Rechts, N. F. XIV, 1928. — Za predvojne razmere pa Heyer, *Denkmalpflege und Heimatschutz im deutschen Recht*, Berlin 1912.

dami, ki so pogosto, kakor posebno v Belgiji in severovzhodni Franciji povzročale razdajanja najpomembnejših spomenikov, podobno sanitetnim kolonom prihajale v zasedena in razdejana ozemlja takoj tudi organizirane skupine učenjakov in spomeniških varuhov, ki so ugotovljali škode, reševali in inventarizirali spomenike in ohranjevali, kar se je ohraniti dalo²⁰). Po vojnih razdejanjih v raznih deželah Evrope²¹ je bila pozornost prizadetih držav osredotočena predvsem na obnovitev razdejanih krajev, ki je bila pogosto zvezana s problemom ohranitve ostankov važnih spomenikov. Vedno bolj se je kazala potreba, da se varstvena prizadevanja posameznih držav osredotočijo v centralni mednarodni organizaciji. Že kongres umetnostnih zgodovinarjev v Parizu je 1. 1921 priporočil naj se skliče posebno mednarodno posvetovanje, kjer bi razpravljali o teh problemih. V okviru od Zveze narodov v Parizu ustanovljenega Institut International de Cooperation Intellectuelle je bil organiziran najprej Office International des Musées, ki je sklical 1. 1930 v Rim prvo konferenco izvedencev o metodah preiskovanja in konserviranja umetnin. Druga konferenca 1. 1931 se je bavila samo s problemi ohranjanja stavbinskih spomenikov. Rezultati te konference so bili objavljeni v obsežni knjigi z naslovom *La conservation des Monuments d'art et d'histoire*, ki spada med programatične prispevke k sodobnemu varstvu spomenikov. V oktobru 1. 1933 je bila nato ustanovljena kot viden sad teh posvetovanj pri istem institutu Mednarodna komisija za zgodovinske spomenike, katere program vsebuje poleg drugega osredotočenje dokumentov o čuvanju zgodovinskih in umetnostnih spomenikov sploh²².

²⁰ P. C l e m e n, *Kunstschutz im Kriege*, Berichte über den Zustand der Kunstdenkmäler auf den verschiedenen Kriegschauplätzen und über die deutschen und oesterreichischen Massnahmen zu ihrer Erhaltung, Rettung, Erforschung, 2 zv., Leipzig 1919.

Stenografski zapisnik vojnega zborovanja za varstvo spomenikov v Bruxellesu 28. avg. 1915. — A m b r o s, *Völkerrecht und Denkmalschutz*, Mitt. d. k. k. Zentralkomm. für Denkmalpflege 3. F. XIV (1915), 73. sl.

²¹ Prim. za Belgijo, Francijo, Balkan, Prednjo Azijo, avstrijsko-italijansko in avstrijsko-rusko fronto P. C l e m e n, o. c.; za ozemlje Rep. Poljske Jarosław Wojciechowski, *Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy, restauracji i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919—1929*, v *Ochrona zabytków sztuki II.*, str. 243—322; o razdejanjih na avstrijsko italijanski fronti ob Soči je poročal na Mednarodnem kongresu za umetnostno zgodovino v Parizu 1. 1921 takratni tržaški konservator C. Morassi.

²² M o u s e i o n, *Organ de l'Office International des Musées*; G j o r g j e B o š k o v i ć, *Spomenici prošlosti i njihovo obezbedjenje*, Srpski

Že v drugi polovici XIX. stol., še bolj pa v teku živahnih prizadevanj za spomeniško zakonodajo v zadnjih desetletjih so se izkristalizirala neka osnovna načela, ki jih danes vpoštevajo vsi spomeniški zakoni, če pa jih radi posebnih razmer v kaki državi ne morejo v celoti uveljaviti, iščejo vsaj kompromisnih rešitev, da se jim čim bolj približajo. Že 1. 1900 je na prvem posvetovanju o spomeniškem varstvu (Tag für Denkmalpflege) v Dresdenu Gesamtverein der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine izjavil, da je potrebno, da ustreza spomeniška zakonodaja sledečim načelom: 1. Nepremičen spomenik, ki ima umetnostno zgodovinsko ali zgodovinsko vrednost in se nahaja v lasti države ali javnopravne osebe, ne sme biti brez odobritve nadzorstvene oblasti razdejan, obnovljen, bistveno popravljen ali spremenjen, še manj pa namenoma prepuščen razpadu. 2. Premičnega predmeta, ki ima umetnostno zgodovinsko, ali zgodovinsko vrednost in se nahaja v lasti države ali kake javnopravne osebe, ni dovoljeno brez odobritve nadzorstvene oblasti razdejati, prodati, obnoviti, bistveno popraviti ali izpremeniti. 3. Arheološka izkopavanja ali raziskavanja na zemljiščih, ki so lastnina države ali kake javnopravne osebe, so dovoljena samo z dovoljenjem nadzorstvene oblasti. 4. Nepremični spomeniki, ki imajo umetnostno zgodovinsko ali zgodovinsko vrednost, a so last privatnikov in so pri njih ogroženi, kakor tudi zemljišča, ki so last privatnih oseb a hranijo arheološko dragocene nepremične ali premične spomenike, se lahko razlastijo.²³

Spomeniška konferenca v Atenah je trideset let po ti formulaciji ideala, ki naj ga skuša uresničiti spomeniška zakonodaja, podčrtala posebno važnost točke o ekspropriaciji in drugih omejitvah privatne lastnine, kolikor so te v interesu ohranitve spomenikov, ko je sklenila: „Konferenca je razpravljala o zakonodaji, ki ima namen zaščititi spomenike z zgodovinsko, umetnostno ali znanstveno pomebnostjo v različnih državah. Soglasno je potrdila prevladujoče naziranje, da je treba v teh zadevah priznati prednost prava splošnosti pred privatno lastnino. Razlika spomeniške zakonodaje v raznih državah izvira iz težave,

književni glasnik, nova serija, knj. XXXVIII, str. 373 sl., 449 sl. in 533 sl.; Fr. Stelè, *Načela varstva spomenikov*, Zbornik za umetnostno zgodovino XI. 1. str. 74—83. — A. Lauterbach, *Międzynarodowa konferencja w Rzymie w sprawie naukowych metod badania i konserwacji dzieł sztuki*, Ochrona etc., 473—476.

²³ Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege in Dresden 1900, Freiburg i. B. 1901, Düsseldorf 1902, Erfurt 1903, Mainz 1904, Bamberg 1905, Braunschweig 1906, Mannheim 1907, Lübeck 1908, und Trier 1909, herausgegeben von A. von Oechelhäuser I. zv. (Leipzig 1910), 125/6; II. zv. (1913) vsebuje načela.

kako soglasiti javno pravo z onim privatnega lastnika; zato smatra konferenca za primerno, da se te zakonodaje, s katerih splošnimi smernicami soglaša, prilagodijo lokalnim razmeram in javnemu mnenju in se vpoštevajo žrtve, na katere pristanejo lastniki v korist splošnosti in bi bil čem manjši odpor. Želi se pri tem, da bi v takih državah dobila javna oblastva moč, da v slučaju nujne potrebe izvršijo ohranitvene mere. Zelo se želi, da izda Mednarodni muzejski urad zbirko in primerjalno tabelo zakonov, ki veljajo v raznih državah in ljo stalno izpopolnjuje.²⁴

Iz obeh rezolucij se jasno vidi, da je najbolj kočljivo vprašanje zasebne lastnine, kolikor jo zadeva spomeniška zakonodaja. Težave so tolike, da atenska rezolucija priporoča kompromisne rešitve samo zato, da se omogoči vsaj najnujnejša, za slučaje neposredne nevarnosti za spomenike uporabljiva zakonodaja. Praksa pa uči, da spomeniško varstvo mora stremeti po tem, da si pribori možnost uveljavljanja svojih načel tudi, kadar gre za privatno lastnino, ako noče ostati samo papirna zadeva. Posebno prihaja to v poštev pri zavarovanju pod zemljo skritih spomenikov prazgodovinske in arheološke starine, ki so najbolj ogroženi tako vsled pohlepa po zakladih, ki jih v resnici navadno sploh ni, in pa vsled napačne radovednosti, katere trud se v najbolj redkih slučajih izplača, uničujejo pa se dan za dnem najbolj dragocene priče prakultur, ki jih je mogoče spoznati le, če ima znanost možnost, da z vso metodično ostroščjo preišče, opiše in shrani te najdbe. Tako določa n. pr. poljsko Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami v art. 28.: Zemljišča, kjer se nahajajo najdbe, se lahko radi znanstvenega raziskavanja razlastijo, ali začasno prisilno zasežejo za državo, samoupravna združenja ali pravne osebe, ki se pečajo z varstvom spomenikov, ako za to zaprosijo ali privolijo v to.

Art. 29 nato določa, da se razlastitev nepremičnih spomenikov ali zemljišč, o katerih govori art. 28, izvrši na podlagi splošnih predpisov o razlastitvi nepremičnin radi javnega užitka. Lastnik razlaščene nepremičnine ima pravico do odškodnine.

Gotovo je, da bi bilo gibanje za varstvo spomenikov popularno in bi se mu nihče ne upiral, če ne bi bilo težav s privatno lastnino, prav tako gotovo pa je, da je interes arheološke in prazgodovinske znanosti mogoče zadostno zavarovati samo, če se njenim svrham prizna glede privatne posesti vsaj tista izjema, ki jo uživajo n. pr. interesi javnega prometa in pod. Poljska rešitev, ki ne dela sile obstoječim splošnim predpisom o razlastitvi v javne namene, se mi zdi sprejemljiva tudi tam, kjer so veliki načelni pomisleki proti omejitvi privatne lastnine, ker je jasno,

²⁴ *La conservation des monuments d'art et d'histoire*, 457/8.

da je ekspropriacija samo izhod v skrajni sili in ima lastnik poprej možnost, da se sam sporazume s spomeniško oblastjo radi pogojev, pod katerimi bi dovolil nameravano raziskavanje. Trajna ekspropriacija pa prihaja itak le v najbolj redkih slučajih v poštev.

Veliko težav povzroča spomeniški zakonodaji tudi definicija pojma spomenik. V načelu so si danes po vsem civiliziranem svetu edini o tem, kar smo uvodoma glede tega ugotovili. Točni juridično zadovoljivi definiciji, ki bi ljo hotel imeti zakonodavec, pa se ta pojem s čudovito upornostjo ustavlja. Zato si novejši zakoni poleg kratke sumarične definicije pojma največkrat pomagajo z obsežnim naštevanjem raznim vrst spomenikov. Za eno najboljših definicij velja tista, ki je bila predlagana v badenskem načrtu spomeniškega zakona 1. 1884²⁵ in se takole glasi: „Vsi nepremični in premični predmeti, ki so se ohranili iz kake pretekle kulturne dobe in ki jih lahko smatramo za značilne priče dobe postanka s stališča razumevanja umetnosti in umetne obrti in njunega zgodovinskega razvoja, poznanja preteklosti in zgodovinskega raziskavanja splošno, ali ki imajo poseben pomen za ohranitev spomina na važne dogodke, so spomeniki v smislu zakona in so deležni posebne skrbi države”.

Razumljivo je, da taka papirnata splošna definicija, četudi je navidez še tako izčrpna, ne more zadovoljiti. Zato se sodobni zakoni omejujejo na ugotovitev splošne zaščite v mejah pojma spomenik, kakor smo ga uvodoma označili, mesto zamotanih definicij pa raje naštevajo vse, kar utegne biti spomenik; individualno določitev in označitev predmeta, ki po ugotovitvi svojega značaja uživa posebno varstvo zakona, pa prepuščajo t. zv. classementu, ki je najbolj izražen v francoskem zakonu in služi mnogim zakonodajam za vzor, ali pa za slučaj posebne potrebe zaščite kakega ogroženega spomenika classementu notranje sorodni uradni proglasitvi dotičnega predmeta za spomenik v smislu zakona. Najkrajši in zadovoljivo precizen je v tem oziru avstrijski Denkmalschutzgesetz z dne 25. septembra 1923, katerega § 1 se glasi²⁶:

1. Omejitve tega zakona se bodo uveljavljale pri nepremičnih in premičnih predmetih, kateri imajo zgodovinsko, umetnostno ali kulturno vrednost (spomeniki), če zahteva njihovo ohranitev radi te pomembnosti javni interes. Določbe, ki veljajo za spomenike, veljajo tudi za skupine in zbirke predmetov, kateri tvo-

²⁵ A. von Oechelhäuser, *Denkmalpflege* I., str. 128 in tekst pri Fhr. v. Helfert, *Denkmalpflege*, Wien u. Leipzig 1897, str. 43.

²⁶ *Wichtige Gesetze und Verordnungen über Denkmalpflege, Heimat- und Naturschutz in Oesterreich* I. Heft, 3. izd. 1929, 18.

rijo radi svoje zgodovinske, umetnostne ali kulturne povezanosti celoto in zahteva ohranitev te celote javni interes.

2. O tem, ali obstoji tak javni interes, odloča zvezni spomeniški urad.

Poljski zakon iz 1. 1928, ki določa v bistvu isto, pa skuša biti temeljitejši, ko določa takole:

Art. 1. Spomenik v smislu pričujoče naredbe je vsak premični ali nepremični predmet, ki je značilen za kako dobo in ima umetnostno, kulturno, arheološko ali paleontološko vrednost, ki jo je proglasila državna oblast in radi tega zasluži, da se obrani.

Art. 2. Posebej se lahko priznajo za spomenike:

1. jame in grobi z dostopi; gradišča (horodyszczca, „zamczyska”, pilkalnie, t. zw. szwedzkie góry, okopy, szańce i wały); sledovi suhozemskih in koliščnih naselbin; skeletna in upepeljevalna pokopališča, grobišča z urnami, kakor tudi posamezni grobi, kurgani, gomile, „kopci”; prazgodovinski rudniki (kremen, soli, jantarja, bakra, železa in mineralnih barvil); lončarske peči in peči za topenje kovin; krogi kamenov, postavljeni kameni; predzgodovinske kamenite figure (t. zv. kamenite babe in kipi božanstev) in obdelani kameni (žrnovi, kameni z znaki, križi, podkvami, žlebovi in pod.);

2. zidane in lesene stavbe z vsemi podrobnostmi arhitekture in stenske dekoracije z okolico (vrt, trg), pa tudi v poznejših stavbah ohranjeni stari deli (prezbiteriji, kapele, stolpi, uvozna vrata, portali, stebri, vrata, kamini itd.);

3. posamezno stoječi spomeniki, nagrobniki, kapelice, figure, križi, stebri, mejni kameni itd.;

4. razvaline stavb, spomenikov in kipov;

5. skupine stavb, pomembne iz estetskih ozirov, važne za cele naselbine ali za njih dele;

6. v zemlji ohranjeni temelji starih mest in njih delov;

7. okrasni vrtovi, pokopališki in obcestni drevoredi, stara in izredno lepa drevesa;

8. predmeti, ki spadajo neposredno k namenu stavbe (oltarji, prižnice, krstni kameni, spomeniki, nagrobniki v cerkvenih grobnicah skupno z ročnimi izdelki, ki so shranjeni v njih, epitafi, napisne table, votivi, obredna obleka in posodje, zvonovi itd.);

9. izdelki upodablajoče umetnosti: slike, kipi in grafični izdelki;

10. izdelki krasilne umetnosti in cehovski izdelki, orožje, oprave, „rzędy”, „pojazdy”, zastave, prapori, gobelini, preproge, „makaty”, pasovi, kilimi, vezenine, čipke, obleke, pohištva, orodje, posode, ure, svečniki, zlatarski izdelki, emajli, steklo, keramika, omrežja, kovani izdelki, okovja, ključavnice, grbi, znaki itd.;

11. denarji, medalje, pečati, „tłoki mennicze”;
12. tiski, arhivalije, navadni in okrašeni rokopisi, avtografi, vezave knjig;
13. kmečko domače orodje in izdelki domačih obrti;
14. izkopnine ter prazgodovinske in arheološke najdbe;
15. paleontološke izkopnine in najdbe;
16. zbirke predmetov, ki se hranijo v muzejih, knjižnicah, zakladnicah in shrambah svetišč, v cehovskih zbirališčih, samoupravnih uradih, četudi bi posamezni predmeti zbirk po sebi ne imeli umetnostno zgodovinske vrednosti.

Dokumenti, ki imajo po kanoničnem pravu tajni značaj, posebno ako so spravljani v tajnih škofijskih arhivih, in predmeti posebnega verskega kulta, n. pr. čudodelne podobe, so izvzeti iz določb pričujoče naredbe.

Art. 3. Značaj spomenika v smislu pričujoče naredbe dobijo predmeti po proglasitvi konservatorske uprave prve instance (to so vojevodska oblastva splošne uprave), ki ugotavlja spomeniško vrednost predmeta, pri nepremičnih spomenikih pa razen tega označi tudi meje spomenika in meje okolice, na katero se nanašajo predpisi pričujoče naredbe po art. 2 točka 2.

Ti predmeti spadajo pod varstvo že od trenutka, ko se proglasitev sporoči lastniku.

Bolj strnjen, splošnejši in zato mogoče porabnejši je § 1. estonskega spomeniškega zakona, ki se glasi:

§ 1. Za spomenike v smislu pričujočega zakona je treba smatrati:

A. Nepremični spomeniki:

1. prazgodovinske naselbine, starodavni grobovi in pokopališča, nasipi, gradišča, stražne postojanke, daritveni oltarji, v zemljo zasajeni kamni, ki imajo kake posebne znake, in skale z vpraskanimi rizbami;

2. legendarni in historični spominski kraji, kakor bojišča, sodna mesta; „tabori Kalevidov”;

3. razvaline nekdanjih utrdb, gradov, samostanov, cerkva in kapelic;

4. zgodovinsko ali umetnostno zgodovinsko pomembne stavbe in njih skupine;

5. prirodni spomeniki, kakor sveti studenci, sveta drevesa in daritvena mesta;

6. vsi drugi predmeti, naj si bodo proizvodi narave ali dela človeških rok, ki jih lahko smatramo za narodne spomenike ali pa vzbujajo znanstven interes.

B. Premični spomeniki:

1. vsi zgodovinski ali prazgodovinski predmeti najdeni v zemlji, v vodi, v grobovih, v razvalinah, ali kjerkoli drugod;

2. cerkveni inventar, — stare rezbarije, slike, redka orodja, klopi itd.;

3. starodavni predmeti, najdeni v stavbah, ki so pod varstvom spomenikov;

4. redki tiski, domači ali nanašajoči se na domače kraje, arhivalije in zgodovinski dokumenti redkejše pomembnosti;

5. etnografske, numizmatične in heraldične zbirke;

6. predmeti iz območja umetnostne in kulturne zgodovine, ki imajo posebno zgodovinsko vrednost.

§ 2. Vsi te vrste spomeniki, katerih narodna ali znanstvena oziroma umetnostna pomembnost je bila ugotovljena po registraciji, ki jo določa ta zakon, so zaščiteni.

Mnogo težav povzročajo spomeniški zakonodaji tudi posebna pravna razmerja med državo in cerkvami, ki ljubosumno varujejo svojo, po zakonih in konkordatih priznano jim avtonomijo in nedotakljivost cerkvene lastnine. Na drugi strani pa zakonodavec težko prizna izjemo, kadar gre za zavarovanje važnih javnih interesov, katerih uspešna obramba je mogoča le, če se ji mora ukloniti vsak državljan. Nedvomno pravilno načelo v tem oziru je, da mora biti zakonska zaščita v principu splošno veljavna, v praksi pa se s kompromisi iščejo oblike, ki varujejo take posebne pravice cerkvâ pa tudi interese znanosti in ohranitve za njo važnih služečih spomenikov. V državah, kjer je ideja varstva prodrla v široke sloje, so taki kompromisi različno možni. Tako je v Avstriji to vprašanje v praksi zelo zadovoljivo rešeno, čeprav je zakon splošen in ne določa za cerkev nobenih izjem. Le točka 6. Instrukcije za deželne konsevatorje vsebuje rahel opomin k posebni obzirnosti do cerkvenih spomenikov, ko pravi: 6. Nikakor ni namen spomeniškega varstva v tem, da bi v vsakem slučaju nasprotovalo praktičnim potrebam, ki se tičejo starih spomenikov, nasprotno naj deželni konservatorji, kjer take potrebe v resnici obstojajo, delujejo na to, da se te potrebe zadovolje tako, da bo spomenik kar najmanj oškodovan. To velja posebno za kultne potrebe. — 7. Kjer je dopolnilo starih spomenikov neizbežno (n. pr. dozidava, novo slikanje), naj se stremi za tem, da se bo novo harmonično vjemalo s starinskim licem spomenika, izogibati se je treba pri tem doktrinarnega historiziranja in kopiranja; kjer je umestna samostojna umetniška nota, naj se stremi za kar mogoče visoko umetnostno kvaliteto. Vsekakor pa se je treba izogniti vsaki misli na ponareditev.

Ti odstavki so važni tudi zato, ker se iz njih vidi, da pravilno pojmovanemu spomeniškemu varstvu ne more biti namen ovirati opravičene potrebe življenja, ampak da prav nasprotno stremi za tem, da bi čuvajoč do skrajnosti spomeniške vrednote

danega predmeta uveljavilo pri dopustnih dopolnitvah čim večjo kvaliteto sodobnega ustvarjanja.

V praksi je bilo v Avstriji vprašanje sodelovanja med cerkveno in konservatorsko oblastjo rešeno na ta način, da so cerkvene oblasti, opirajoč se na kanonične določbe, duhovnikom ponovno zabičevale njihove dolžnosti do izročeni jim spomenikov in da so zasliševale v spomeniških zadevah konservatorje kot referente in vsa važnejša dela na spomenikih izvajale sporazumno ž njimi. Tako je postalo sodelovanje konservatorjev s cerkvenimi upravami v veliki meri zadeva osebnega takta, kar je bilo tem lažje, ker je bil velik del episkopata in višje, v cerkveni upravi odločilne duhovščine prepričan pristaš varstva in mu je v njegovih stremljenjih pomoč državnih spomeniških oblasti mogla samo koristiti.

Na Poljskem so to kočljivo vprašanje rešili v okviru zakona iz 1. 1928 art. 5 v razmerju do katoliške cerkve tako, da se konservatorska oblast za varstvo spomenikov v posesti katoliških cerkva izroča mešanim svetno-duhovskim komisijam, ki jih imenuje pristojni škof sporazumno z ministrom za uk in bogočastje.

Po teh opazkah o sodobni spomeniški zakonodaji in njenih težavah strinjamo sedaj svoja opazovanja in ugotavljamo, da vsebujejo ti zakoni v večji ali manjši meri popolnosti te sestavine: 1. Označba predmeta varstva, največkrat kratka definicija pojma spomenik, pogosto pa tudi obširnejši seznam za dotično državo najpogostejših skupin spomenikov. 2. Način ugotovitve spomeniške lastnosti pri predmetu, za katerega se zahteva varstvo. Mnogi zakoni predvidevajo za neke skupine spomenikov varstvo po zakonu brez drugih formalitet. Tako določa nespornost varstva italijanski zakon za spomenike, ki so v lasti države, provinc, občin, cerkva in drugih korporacij. Sicer pa odloča o tem, ali ima kak predmet umetnostno, zgodovinsko ali arheološko vrednost, ministerstvo. Podobno je v Avstriji, kjer velja za spomenike v javni posesti ta lastnost kot dana, dokler Zvezni spomeniki urad na zahtevo lastnika ni ugotovil nasprotnega. Pri privatni lastnini pa je treba šele ugotoviti in objaviti splošni interes. Najprožnejši se nam zdi način *proglasanja* spomenikov, ker se omejuje na slučaje, ko je njihova spomeniška lastnost sporna. Drugi način je *registracija*, vpis v seznam spomenikov, ki je precej okorna, ako naj bo splošna in izčrpna. Tretji za prvim gotovo najpriporočljivejši, čeprav v praksi okornejši način je francoski *classement*, ker sloni na dobro premišljenem sistemu. Zakon iz 1. 1927 določa glede njega, da se klasirajo nepremičnine, katerih ohranitev predstavlja javni interes s stališča zgodovine ali umetnosti. Ker se ta stroga zaščita omejuje na razmeroma majhen odstotek predmetov, ki imajo spomeniški značaj, se določa

za nepremične predmete, pri katerih bi bilo obžalovati, če bi propadli ali spremenili svojo obliko čeprav niso klasirani, da jih more minister vpisati v „Inventaire supplémentaire des Monuments Historiques”. 3. Spomeniške oblasti in njih kompetence. Ponekod je izpeljana posebna hierarhija spomeniških oblasti, ki delujejo samostojno pod nadzorstvom prosvetnega ministra. Tako je bilo do zadnjega v Avstriji, kjer je bil Bundesdenkmalamt vrhovna instanca in so mu bili podrejeni zvezni konservatorski uradi po provincah. Od lanskega leta pa je bil Bundesdenkmalamt izpremenjen v spomeniški oddelek prosvetnega ministerstva, tako da je zopet ozko povezan s centralno upravo, čeprav je njegova kompetenca ostala ista, vsa teža praktične spomeniške oskrbe pa je prenešana na konservatorske urade. Za naše razmere zgleden utegne biti poljski način, ki pozna dve instanci: Vrhnja minister za uk in bogočastje, prva pa vojevodske oblasti splošne uprave. Njihovi strokovni organi so konservatorji, katere imenuje minister za uk in bogočastje. Konservatorji spadajo v personalni statuts vojevodskega urada, vendar en konservator lahko posluje za več vojevodstev. Ta ozka povezanost spomeniške uprave s splošno državno upravo v vojevodstvih ima neprecenljive prednosti pred vsako drugo rešitvijo, ker omogoča, da je spomeniška uprava gibčna in učinkovita. Brez popolne podpore državnih upravnih oblasti pa je njena učinkovitost iluzorična. Težko si je namreč misliti, da bi poleg splošne državne upravne oblasti obstojala še posebna spomeniška uprava, ki bi poslovala brez soglasja z njo. Nekaj podobnega so hoteli biti bivši deželni konservatorski uradi v Avstriji, katerih avtoriteto pa je vzdrževala samo najvišja protekcija, končno torej čisto osebno ozir do prestolonaslednika kot bodoče glave države. Ponekod so poskušali zvezati konservatorske urade z muzejskimi upravami, kar bi bilo do neke mere razumljivo, posebno ker so bili po nekaterih državah s slabo razvito spomeniško zavestjo ravno muzeji prvi znaniki pietete do spomenikov in tudi prvi pionirji spomeniškega varstva. Tako v Bolgariji, v Bosni in Hercegovini, pa tudi ponekod v Nemčiji. V Nemčiji, kjer sta čut za spomenike in varstvena praksa zgledno razvita, je izkušnja pokazala, da je trajna združitov muzejske in spomeniške uprave v eni osebi nemogoča in prav gotovo na škodo spomeniški stvari. Na drugi strani pa ne škoduje združitev obeh uprav v isti hiši, ker sta druga na drugo tako po materialu kakor po izkušnjah tesno navezani²⁷. 4. Osnovni varstveni ukrepi: a) Omejitev svobodnega ukrepanja lastnikov o popravilih in drugih spremembah na spomenikih. Prepoveduje, zabranjuje in

²⁷ *Gemeinsame Tagung für Denkmalpflege und Heimatschutz*. Salzburg 14. und 15. September 1911.. Stenographischer Bericht, Berlin 1911, 59.

z upravo silo preprečuje se vse, kar bi moglo oškodovati spomeniški značaj predmeta. b) Pravica spomeniške uprave, da nadzira vsa taka dela. c) Evidenca o lastnini spomenikov s predpisom, da je treba spomeniški upravi javljati najdbo, prodajo ali drugo spremembo posesti spomenikov. d) Pravica države do prvenstva nakupa. e) Kontrola nad izvozom spomenikov iz države. Uzakonjena prepoved naj bo principierna in splošna za vse po spomeniški upravi kot spomenike označene predmete. Dovoljenje za izvoz se daje samo izjemno po presoji posameznega slučaja; država pa pobira za to primerno takso, ki se ravna po cenilni vrednosti izvoženega predmeta. f) Določbe o kontroli in znanstvenem vodstvu izkopavanja prazgodovinskih in arheoloških spomenikov in raziskovanja prazgodovinskih in arheoloških najdišč. g) Ekspropriacija zemljišč v svrhu znanstvenih raziskavanj. h) Lastništvo najdenih in izkopanih predmetov ter v zemlji skritih, še ne odkritih predmetov spomeniškega značaja. Ideal bi bil proglasitev lastništva države za vse še ne odkrite, v zemlji počivajoče spomeniške predmete. i) Kazni za kršitev določb spomeniškega zakona.

Borba za spomeniško zakonodajo v posameznih državah kaže, da tak idealen spomeniški zakon ni povsod mogoč, ali da vsaj ni mogoč tam, kjer je zavest njegove problematike še premalo prodrla v široke plasti. V velikih kulturnih državah evropskega zapada in severa je ta zavest že toliko ukoreninjena, da morejo zakonodajni odbori nemoteno delati na teh zakonih in jih izpopolnjevati skozi cela desetletja. Zgledne so v tem Francija, Italija in Anglija. Visoko so razvita ta načela tudi v Nemčiji, čeprav je ta vprašanje varstva reševala do skrajnosti individualno po svojih zveznih državah, in v Avstriji, kjer je od 1. 1900 spoznanje pravih načel naglo napredovalo. Čeprav Češko-slovaška republika še nima spomeniškega zakona, je prav v nji spomeniška varstvena praksa izredno visoko razvita. V zvezi z njo so bile tudi posamezne najnujnejše in najaktualnejše spomeniške odredbe uzakonjene v raznih povojnih zakonih in naredbah, tako v agrarni reformi, davčnih zakonih, elektrizaciji, odpravi fidejkomisov, prepovedi izvoza, katasterskem zakonu in pod. V marsikaterem oziru zgleden pa more biti za naše razmere že večkrat omenjeni poljski spomeniški zakon iz 1. 1928*).

Francè Stelè

*) Drugi deo članka dra F. Stelèa *Problem spomeniškega varstva v Jugoslaviji* izači će 1936, God. II. Sv. 1—2. *Op. Ur.*

COBISS 2042200

NARODNA IN UNIVERZITETNA
KNJIŽNICA

00000438618

